

УДК 393.9(477)

Сергій Пустовалов
(Київ)

ОБРЯД МОДЕЛЮВАННЯ ЧЕРЕПІВ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Статтю присвячено характеристиці та історичним трансформаціям обряду моделювання черепів на теренах України.

Ключові слова: модельовані черепи, поховальний обряд, доба бронзи, Україна.

Статья посвящена характеристике и историческим трансформациям обряда моделирования черепов на территории Украины.

Ключевые слова: моделированные черепа, погребальный обряд, эпоха бронзы, Украина.

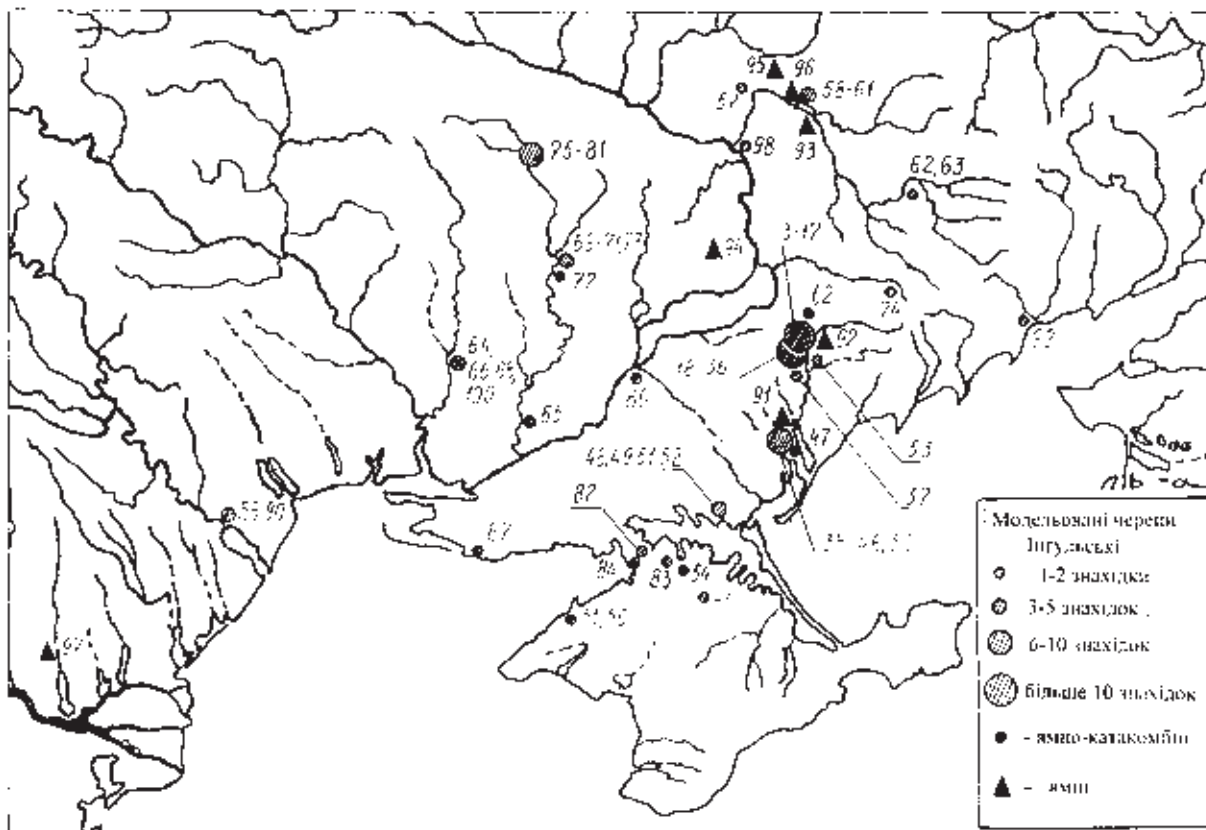
The article is devoted to the description and historical lot of the skulls modelling rite on the terrains of Ukraine.

Keywords: modelled skulls, funeral rite, bronze epoch, Ukraine.

Обряди та вірування, зафіксовані етнологами наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., мають, як правило, глибоку історію. Одним з обрядів, який налічує декілька тисяч років, є культ черепів і як його варіант – моделювання черепів.

Цей обряд був поширений у давніх народів світу. Обряд моделювання черепів, а також виготовлення посмертних личин відомі за археологічними джерелами дуже добре. Досить згадати модельовані черепи-портрети з докерамічних шарів Єрихона [4, с. 52–54], пам'ятки культури Кукутени-Трипілля, Траян [1, с. 48]; поселення

Ботай у Кокчетавській області Казахстану [37, с. 123]; поховання ямної культури в Калмикії [44]; личини з Варненського некрополя [1, с. 46]; личини таштицької епохи [12, с. 247–248]; поховання обських угрів [40, с. 168–175]. Значна серія золотих личин, у тому числі мікенських володарів, представлена Ф. Бенном [46, с. 1–3, 6, 8, 9]. Культ черепів, але без моделювання, побутував у Південній Анатолії в Чатал-Гуюці, де в VII шарі було розкопано храм з розписом і рельєфами, які зображують шулік-ягнятників, що мучать безголові трупи людей. На стінах одного

Карта поширення модельованих черепів

з храмів у Чатал-Гуюці зображено жерця, який несе в руках модельовані черепи. Перед цими картинами людські черепи лежали на нижній щелепі в кілька рядів [48, р. 33, fig. 46–49; 49].

На Близькому Сході звичай моделювати обличчя за черепом померлого більш-менш простежується впродовж тисячоліть. Так, у мастабах IV–VI династій (XXVIII–XXIII ст. до н. е.) у Гізі, на захід від піраміди Хеопса, у похованнях 344 і 466 виявлено померлих, котрі, за дослідником, повністю були покриті тиньком і водночас модельовані так, що становили статуєподібні фігури [50, vol. 5, s. 677, taf. 52, 2:3].

В Україні череп із глиняними накладками на кістках обличчя вперше розкопали в похованні 19 на стоянці Ігренъ-8 в усті р. Самари поблизу Дніпропетровська [21, с. 162]. У похованні 4 кургану 1 групи Аккермень Мелітопольського району Запорізької області в очних западинах жіночого черепа відзначені грудочки червоної фарби [5, с. 94]. Про декілька черепів, у яких очні западини були ретельно заповнені й замазані глиною та пофарбовані в червоний колір, згадував А. Ще-

пинський [45, с. 96–97]. У 1973 році Інгульська експедиція Інституту археології Національної академії наук України (далі – ІА НАНУ) на чолі з О. Шапошниковою (у похованні 6 кургану 1 поблизу с. Христофорівка на р. Інгул у Миколаївській обл.) знайшла череп із глиняними конусами в очницях і з обмалюванням обличчя, що збереглася частково [43, л. 7]. Комплекс поховання 25 у кургані 1 поблизу с. Цілинне Джанкойського району становили модельований череп і кістяк, підданий екскарнації [8].

Серійні знахідки модельованих черепів почалися з 1979 року, коли Херсонська й Запорізька експедиції ІА НАНУ провадили розкопки курганів на захід від р. Молочної, уздовж її високого правого берега. Загалом було виявлено 46 модельованих черепів. Більшість із розкопаних могил з модельованням розміщена поблизу балки Гакової, що замикала з півночі заплаву р. Молочної.

Після знахідок на р. Молочній віднайшли модельовані черепи у Присивашші [27], на півдні Донецької області [38], на сході Дніпропетровської області [13, с. 84], поблизу м. Кривого Рогу, на Дніпрі [10],

Іл. 1. Модельовані черепа катакомбних поховань Північного Причорномор'я

на Південному Бузі (розкопки О. Шапошникової), на р. Конці [31]. Ці відкриття дозволяють окреслити ареал поширення обряду в межах Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської, Миколаївської, а також на півдні Донецької областей і в степовому Криму. Скрізь моделювання траплялося в катакомбах з округлими шахтами, овальними чи округлими камерами; кістяки витягнуті, були й розчленовані померлі. Інвентар, яким супроводжували небіжчиків, вважаємо належним до інгульської культури [35, с. 89–94].

Досліджені комплекси поблизу р. Молочної містили різноманітний інвентар. Усі комплекси цього могильника та могильника з пониззя р. Молочної докладно описані в праці С. Пустовалова [35].

Модельовані черепа найчастіше виготовляли шляхом відділення голови померлого від тулуба і вилучення м'яких тканин з наступним нанесенням на кістки обличчя спеціально виготовленої маси. Матеріали розкопок Запорізької експедиції дозволяють стверджувати, що іноді голову не відділяли з посткраніального кіс-

тяка, який в окремих випадках піддавали екскарнації повністю. Після моделювання череп розписували і на нього, можливо, натягали скальп. Є випадки, коли на тім'яних кістках знаходять шматки смоли з відбитками пасом волосся. Склад маси, з якої виготовляли модельовані черепа, – різний. Частіше трапляється глина, змішана з вохрою, може бути і проста глина, і сіра маса з домішками попелу й вугілля. Цілком можливо, що масу замішували на органічній основі. Окрім глини жовтого, синюватого, зеленуватого і сіруватого кольорів, іноді змішаної з вохрою чи з вугіллям, для вставок у грушоподібний отвір носа й очниці використовували сажу [27], вохру [2], кераміку [13], смолисту речовину [19], мулисту речовину чорного кольору, шкіру, просочену смолистими речовинами [10; 20, с. 69–70]. Зауважимо, що послуговування смолистими речовинами, мулистою масою загалом характерне для інших етнокультурних груп, а не для поховань інгульської культури.

Класифікація моделювання передбачає повне моделювання (1 тип), моделювання очей, носа і ротової смуги (2 тип), моделювання очей і носа (3 тип), моделювання очей (4 тип). До цих типів також можутьходити, як складова (варіант А для кожного типу), закладені шматочками маси вушні отвори.

Знахідки моделювання чи наслідування йому в пізньоямних чи східнокатакомбних похованнях одиничні і, як правило, походять з тих районів, де широко представлено моделювання черепів інгульської культури (р. Молочна, Орель-Самарське межиріччя) (іл. 1). Відтак можна припустити, що в тих місцях, де зосереджені інгульські модельовані черепа, і де ямне населення тривалий час співіснувало з катакомбним (Нижнє Подніпров'я), у ямних похованнях можливі нові знахідки модельованих черепів або їхньої імітації.

Таким чином, модельовані черепа – це не щось однорідне. Вони становлять широкий спектр зображень: від недеталізованих подоб і до добре пророблених портретів (іл. 2).

Враження від подібності до єгипетських матеріалів додатково підсилено тим, що в похованнях на р. Молочній і в інших місцях також зафіксовані сліди муміфікацій [8]. Менше того, у похованні поблизу с. Виноградне (курбан 31, по-

ховання 3) очищений від м'яких тканин кістяк померлого було покрито глинистою масою так, що він становив статуєподібну фігуру. Використання елементів моделювання обличчя померлого при муміфікації в Єгипті існувало аж до XVIII династії [26, с. 79], тобто до XIV ст. до н. е. [3, с. 177].

Л. Ніколаєв, розглядаючи питання бальзамування небіжчиків і способи ексцеребрації (вилучення мозку із черепа) давніх єгиптян, подав відомості про штучне моделювання очей при бальзамуванні померлих. Під час бальзамування особливої уваги надавали обличчю небіжчика, намагаючись додати йому рис живої людини. «З цією метою фарбували ніс і губи, іноді вставляли штучні очі чи ніс. У порожнину рота вливали жирну масу» [26, с. 79]. У процесі бальзамування із черепа померлого вилучали мозок. Ексцеребрацію здійснювали в різний спосіб. Найдавнішим Л. Ніколаєв уважав такий спосіб, при якому мозок виймали через основний отвір черепа, що дуже часто із цією метою значно розширювали [26, с. 83]. Модельовані черепи з півдня України також здебільшого мають розширений основний отвір (усне повідомлення антрополога С. Круц). Єгиптяни при бальзамуванні вилучали внутрішні органи і порожнину живота посипали ароматичними речовинами та солями. У похованнях катакомбної спільноти в області живота знаходили залишки якоїсь маси, що нагадує ту, з якої виготовляли модельовані черепи (наприклад, с. Заможне, курган 15, поховання 5). У курганах 7 (поховання 8) і 9 (поховання 17), що поблизу с. Барвинівка, лежали кістяки, на тазових кістках і хребцях поперекового відділу яких також було знайдено подібну масу [34; 35].

Відомо, що в Давньому Єгипті старанність муміфікації, бальзамування, залежала від суспільного і майнового статусу небіжчика. Практикували три основні варіанти бальзамування, які різнилися якістю і розміром винагороди бальзамувальникам [14, с. 205–206].

За нашими спостереженнями, у катакомбних пам'ятках простежується різниця за якістю муміфікації. Якщо часткове моделювання (тип 2) властиве знатним померлим, то небіжчики із залишками маси в області живота належать до рядового населення [34].

Іл. 2. Моделювання обличчя по черепу

Зауважимо, що обряди, пов'язані з муміфікацією, у катакомбних племен не виключали самостійного значення модельованого черепа, який, можливо, використовували в особливих ритуалах (деякі черепи лежать окремо від посткраніального кістяка). Окрім цих найяскравіших проявів культу черепів, як варіанта відомого в багатьох народів світу культу померлих предків, у населення катакомбної спільноти (зокрема в інгульській культурі) існували й інші, не менш цікаві, ритуали.

Серед катакомбних пам'яток Північного Причорномор'я є кілька типів могил. Один з них – це поховання посткраніального кістяка з відділеною головою: череп лежить не в анатомічному порядку, а нижче плечей, зазвичай біля правого, тобто там, де лежать, як правило, і модельовані черепи [29, мал. 8, 13]. Яскравим прикладом згаданого ритуалу є поховання 2 кургану 7 поблизу с. Барвинівка [34, с. 50]. Біля правого плеча на шарі вохри лежав на нижній щелепі череп. Поряд з ним – залишки дерев'яної чаші, вище голови – посудина з необпаленої остеокерамічної маси. Праворуч від кістяка на шарі вохри лежав шматок вохри у вигляді негативу шкіряного мішечка [34, с. 45]. Аналогічний негатив було виявлено і на Донеччині (Іжевка, курган 1, поховання 5) [17, с. 274]. Можна згадати цілу низку поховань з такою особливістю положення померлих (Південний гірничо-збагачувальний комбінат, поховання 3, курган 4; Південний гірничо-збагачувальний комбінат, поховання 2, курган 1; Верхня Тарасівка, поховання 7, курган 13 та ін.) [15,

л. 12; 42, л. 47]. У всіх випадках черепи спеціально покладені поряд з небіжчиком у тому місці, де зазвичай лежить інвентар.

Іноді буває, що після зняття з трупа голови череп знову приставляють до шиї. Проте в таких похованнях цей відділ хребта неповний. Наприклад, у кургані 6 поховання 13, що поблизу с. Барвинівка, голова померлого була приставлена до шиї (відсутній 3-й хребець).

Досить часто трапляються поховання окремих черепів. Як правило, вони містяться в колективних могилах разом з померлими, які лежать в анатомічному порядку (не варто плутати такі могили з елементарним відсуненням попереднього небіжчика до стінки і похованням на його місці нового померлого). Окремий череп, наприклад, було поховано в могилі 36 кургану 3 поблизу с. Виноградне [35, с. 152]. До того ж типу могил потрібно віднести і знахідки безголових кістяків. Деякі з них на місці голови мали дерев'яну чи керамічну чашу. Чаші такого типу іноді виготовляли зі спеціальної остеокерамічної маси, у складі якої – здрібнені кістки черепа [18; 30].

Яскравим прикладом цього звичаю є поховання 24 кургану 3 поблизу с. Виноградне. Тут, у відносно невеликій катакомбі інгульського типу, на шарі зеленуватого тліну і залишків циновки, лежав неповний кістяк молодої людини. Череп був відсутній, кістки рук нижче ліктя відділені і складені уздовж хребта в області живота, стегнові і гомілкові кістки також лежали не в анатомічному порядку. На місці голови знайдені залишки великої дерев'яної чаші [34, с. 46, 50].

Порушення анатомічного порядку кістяків нерідко трапляються в катакомбних могилах. Однак, на відміну від східно-катакомбних поховань, де кістки попереднього небіжчика відсували вбік, до культу померлих потрібно віднести ті кістяки, які ніби імітують анатомічне положення кістяка. Є випадки, коли переплутані окремі кістки. Наприклад, права гомілкова кістка покладена на місце лівої або переставлені місцями дистальний і проксимальний кінці кістки тощо. Можливо, до цієї ж категорії кістяків можна було б віднести і розчленовані кістяки, складені купкою [41]. Очевидно, що з таких міркувань варто розглядати не посипані, а розфарбовані червоною фарбою черепи.

Фарба лежить тоненькою плівочкою, яку можна зняти пінцетом (ніби риб'яча луска). Вибірку таких черепів ямної культури опублікував Д. Тесленко [39]. Додамо, що слабкі прояви культу черепів іноді трапляються й у катакомбах східного обряду.

Ступінь повноти моделювання (як і наявність самого моделювання) залежить від зазначених соціальних показників. Для 1-го і 2-го типів характерні великі розміри камер, особливо для типу 2: складне ложе, розпис, колесо, зброя. Цікаво, що для повного моделювання характерна зброя, а в типі 2-му її немає. Майже 85 % померлих, які мали вищеописаний ритуал, становили дорослі люди. Лише 5,9 % були дітьми, 3,7 % – підлітками. Серед дорослих майже 70 % поховань належали чоловікам і лише дещо більше 30 % – жінкам.

Як засвідчує картографування знахідок модельованих черепів, вони наявні не по всій території поширення інгульської культури, а лише в центрі ареалу – переважно в східній і північній частині центральних районів. Більшість знахідок зафіксована на р. Молочній і на берегах Молочного лиману. Територіально до них примикає і Присивашся, яке було, імовірно, продовженням русла р. Молочної. У цих районах розкопано 66 % поховань з модельованими черепами. Другим за значенням районом поширення моделювання є середній і верхній плин р. Інгулець, де виявлені, як і на р. Молочній, багатокамерні поховання (Звенигородка, курган 2, поховання 2, 3; Голоківка, курган 25, поховання 7) [32].

Безсумнівний зв'язок модельованих черепів ямно-катакомбної спільноти з культом предків. Шанування черепів найчастіше трапляється в народів, що перебувають на рівні трансформації первісного ладу в ранньодержавні системи. Те, що моделюванню піддавали черепи дітей, свідчить про спадкоємний характер жрецького статусу. Річ у тім, що колективні поховання дітей (за традиційним катакомбним обрядом ховали менше половини дітей) тяжіють до соціальних центрів [35, с. 133]. При цьому серед них є поховання, які не поступаються могилам вищої знаті.

Розгляньмо, який культ предків перед нами: сімейний, родовий, племінний чи надплемінний. Якби моделювання було

атрибутом родового чи сімейного культу, то такі поховання повинні були б майже рівномірно розподілятися по всьому ареалу інгульської культури. Однак, як засвідчує Карта, цього немає. Натомість спостерігається інша картина. Спорадично моделювання трапляється на значній території, але при цьому основна частина знахідок зосереджена більш-менш в одному місці – на р. Молочній, в околицях м. Молочанська, де містився найбільш значний потестарний і релігійний центр інгульського населення [35, с. 144]. Тут знайдено 70 % поховань вищої знаті і відкрито Молочанське святилище, а також розміщене святилище Кам'яна Могила [7; 22; 23; 36]. Зв'язок більшості моделювань з Молочанським соціальним центром виводить обряд моделювання за рамки сімейного чи родового культу і дозволяє вважати його не тільки племінним, але й міжплемінним – одним з головних культів складного етнопотестарного утворення, очолюваного інгульським етносом.

Те, що в ряді поховань були знайдені моделювання і зброя (майже 25 %), дозволяє припустити зв'язок культу моделювання черепів з війною.

Моделювання характерне не тільки для інгульської культури, але й для пізньоямної і східнокатакомбної культур, однак у значно меншій мірі. Характерно, що в ямній культурі цьому обряду, як уважає З. Марина, піддавали померлих високого соціального статусу. Це підтверджує припущення про міжплемінний, міжетнічний характер культу моделювання черепів і про пануюче положення інгульського населення.

Складний характер катакомбного суспільства Північного Причорномор'я, гадаємо, висунув на перший план необхідність створення культів, які б задовольняли населення всіх, з об'єднаних у етносоціальному організмі, етносів. Можливо, це була одна з перших спроб створення релігії надетнічного типу.

Моделювання використовували, можливо, у процедурі інвеститури. Моделюванню піддавали служителів культу, у тому числі дуже високого соціального рангу. Згодом обряд моделювання набув особливостей, характерних для міжплемінних релігій. Це, поряд з іншими відомостями, дозволяє припустити розвиток ранньокласових тенденцій у населення

Північного Причорномор'я в ямно-катакомбну епоху.

Отже, моделювання обличчя по черепу в інгульській катакомбній культурі відображає прагнення зберегти зовнішній вигляд померлого [28, с. 30]. Даний обряд можна вважати культом предків в одній з його специфічних форм – культ черепів. У процесі розвитку цього обряду в інгульського населення його змістовне навантаження змінювалося й, у підсумку, виявилось пов'язаним з військовою діяльністю.

Разом з дезінтеграцією інгульського етносоціального об'єднання в культовій практиці степової частини України моделювання зникає, натомість лише залишається практика використання черепів як чаш або інших священних предметів.

У наступну, зрубну, епоху трапляється закладання людських черепів при будівництві житла. У деяких зрубних будівлях у ямі, під центральним стовпом житла, виявляли кістки людського черепа.

У скіфів, за повідомленнями Геродота, з головами ворогів чинили так: на рівні брів відпилювали черепну кришку і череп вичищали від м'яких тканин. Потім, залежно від достатку, череп обтягували сиром'ятною шкірою або вкривали позолотою й користувалися замість чаші. Часто такі чаші робили із черепів родичів, з якими сварилися («хтось виграє суд перед царем»). Коли приходили поважні гості, хазяїн виставляв ці черепи перед ними та нагадував, що вони були його ворогами, і він їх переміг [6, 4: 65]. Подібні уявлення, за повідомленнями Геродота, існували й в ісседонів. Із черепа покійного знімали шкіру, вичищали з внутрішнього боку, потім вкривали позолотою і зберігали як священний кумир [6, 4:26]. Зв'язок «чаша – голова» тут достатньо чітко простежується. Із цього уривка доходимо висновку, що головоцентрична теорія розміщення душі продовжила своє існування і в скіфів.

У II ст. до н. е. – I ст. н. е. елементи машкар простежуються й у варварського населення Криму. Під час розкопок мавзолею Неаполя Скіфського були виявлені пластини із золота, які клали на губи й очі. На сьогодні відомо 13 повних комплектів наочних і нагубних пластин, а також значна кількість поодиноких знахідок [11, с. 48]. Їх розглядають як елементи поховального обряду вищої знаті.

Повні маски відомі з Боспорських поховань династії Рескупорідів.

У германців перших століть нашої ери зафіксовані такі відхилення від традиційного поховального обряду, як поховання з відсутньою головою і захоронення лише черепів. У V ст. цих поховань було відносно багато, пізніше їх значно поменшало [24]. Хоча інтерпретація вищеподаних поховань істотно відрізняється від катакомбних і ямних, сам факт наявності їх – прикметний. Готські елементи в черняхівській культурі є загальновідомими. Імовірно, германці запозичили їх у Північному Причорномор'ї й використовували з негативним змістом, оскільки вони були іншоетнічні. Так само германці могли ознайомитися та запозичити в Північному Причорномор'ї рунічну писемність [9].

Кельтська міфологія також містить уявлення про голову. За уявленнями кельтів, голова предка має надзвичайну могутність. Вона може навіть захистити країну від вторгнення [47]. Як відомо, східні кельти мешкали на території Румунії, Закарпаття і цілком могли контактувати з місцевим населенням, яке практикувало обряди, пов'язані з використанням голови.

Є свідчення давньоруського літопису про те, як після вбивства князя Святослава на Дніпровських порогах у 972 році печенізький князь Куря велів зробити з його черепа чашу. Начебто на чаші був напис: «Чюжихъ желая своя погуби» [16, с. 43]. Ми не знаємо причин такого вчинку. Можна лише припустити, що в підґрунті використання черепа князя лежали мотиви, подібні на скіфські.

Обряди, пов'язані із черепом, повністю вийшли з ужитку в середньовічного населення України, проте в українській та російській мовах зберігся тісний зв'язок між черепом і посудом: уламки розбитого горщика називають словом «черепки», що підтверджує зв'язок в ідеології посудини і черепа, який виник ще за часів ямно-катакомбної спільності.

Джерела та література

1. *Авилова Л. И.* К изучению социальной структуры и идеологии племен гумельницкой культуры. По данным погребального обряда / Л. И. Авилова // Советская археология. – 1986. – № 1. – С. 41–53.
2. *Алексеева И. Л.* К вопросу о некоторых особенностях катакомбного погребального обряда / И. Л. Алексеева // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР. – Київ : Наукова думка, 1989. – С. 4–5.
3. *Бикерман Э.* Хронология Древнего мира / Элиас Бикерман. – Москва : Наука, 1976. – 336 с.
4. *Брентъес Б.* От Шанидара до Аккада / Бурхард Брентъес. – Москва : Наука, 1976. – 359 с.
5. *Вязьмитина В. О., Іллінська В. А., Покровська О. Ф., Тереножкін О. І., Ковпанко Г. Т.* Кургани біля с. Новоपилипівки та радгоспу «Аккермень» / В. О. Вязьмитина, В. А. Іллінська, О. Ф. Покровська, О. І. Тереножкін, Г. Т. Ковпанко // Археологічні пам'ятки. – 1960. – № 8. – С. 22–135.
6. *Геродот.* История : в 9 кн. – Ленинград : Наука, 1972. – 599 с.
7. *Даниленко В. Н.* Кам'яна Могила / Валентин Миколайович Даниленко. – Київ : Наукова думка, 1986. – 151 с.
8. *Данилова Е. И., Корпусова В. Н.* Катакомбное погребение с трепанированным черепом в Крыму / Е. И. Данилова, В. Н. Корпусова // Советская археология. – 1981. – № 1. – С. 163–171.
9. *Дирингер Д.* Алфавит / Д. Дирингер. – Москва : Наука, 1963. – 656 с.
10. *Евдокимов Г. Л.* К вопросу о черепаха-масках из погребений эпохи ранней и средней бронзы степной зоны Украины / Г. Л. Евдокимов // Проблемы изучения катакомбной КИО : тезисы докл. семинара. – Запорожье : Коммунар, 1990. – С. 18–20.
11. *Зайцев Ю.* Золотые «лицевые» пластины в позднескифской культуре Крыма // Ювелирное искусство и материальная культура : тезисы докл. 13 коллоквиума. – Санкт-Петербург : Изд-во Гос. Эрмитажа, 2004. – С. 47–50.
12. *Киселев С. В.* Древняя история Южной Сибири / Сергей Владимирович Киселев // Материалы исследования по археологии СССР. – Москва ; Ленинград, 1949. – № 9. – 362 с.
13. *Ковалева И. Ф.* Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов (по материалам культур бронзового века Левобережной Украины) / Ирина Федоровна Ковалева. – Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1983. – 108 с.
14. *Коростовцев М. А.* Религия Древнего Египта / Михаил Александрович Коростовцев. – Москва : Наука, 1976. – 336 с.
15. *Крылова Л. П.* Отчет о раскопках курганов в окрестностях г. Кривого Рога Днепропетровской области / Людмила Петровна Крылова. – Науковий архів Інституту археології НАНУ, ф. Е. 1964 / 67.

16. Літопис Руський / укладач та перекладач Л. Махновець. – Київ : Дніпро, 1989. – 590 с.
17. *Литвиненко Р. А.* Катакомбное погребение с двухколесной повозкой из правобережной Донетчины / Р. А. Литвиненко // Хозяйство древнего населения Украины : в 2 ч. – Киев : Тип. ИПК РК, 1995. – Ч. 2. – С. 274–282.
18. *Лихачев В. А.* Об одном типе сосудов катакомбного времени / В. А. Лихачев // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. – Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1981. – С. 72–76.
19. *Марина З. П.* Погребения ямной культуры с «масками» / З. П. Марина // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца : тезисы докл. конф. – Луганск : Луганская правда, 1990. – С. 83–84.
20. *Марина З. П.* Ямные погребения Левобережья Днепра с производственным инвентарем / З. П. Марина // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1995. – С. 63–77.
21. *Миллер М.* Памятники родового общества на Игринском полуострове / М. Миллер // Проблемы и исследования докапиталистических обществ. – 1935. – № 9–10. – С. 162–168.
22. *Михайлов Б. Д.* Петроглифы Каменной Могилы на Украине / Борис Дмитриевич Михайлов. – Запорожье, 1994. – 194 с.
23. *Михайлов Б. Д.* Петроглифы Каменной Могилы / Борис Дмитриевич Михайлов. – Запорожье ; Москва : Дикое поле, 1999. – 237 с.
24. *Мочинская М.* Страх перед умершими и культ мертвых у германцев в IV–VII в. н. э. (на основании так называемых погребений специфического обряда) // Stratum+. – 1997. – № 6. – С. 207–213.
25. *Нікішенко Ю. І.* Орнамент як джерело дослідження етнічної культури України (на матеріалах XIX – початку XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 2004. – 16 с.
26. *Ніколаєв Л.* До питання про бальзамування трупів і зокрема про способи експедиції у стародавніх єгиптян / Л. Ніколаєв // Антропологія. – Київ, 1931. – Т. 4. – С. 77–92.
27. *Новикова Л. А., Шилов Ю. А.* Погребения с лицевыми накладками эпохи бронзы (Херсонская область) / Л. А. Новикова, Ю. А. Шилов // Советская археология. – 1989. – № 2. – С. 127–135.
28. *Новикова Л. А.* Маска в культуре / Л. А. Новикова // Реконструкция древних верований: источники, метод, цель. – Санкт-Петербург : ГМИР, 1991. – С. 11–44.
29. *Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж.* Обряд моделирования лица по черепу у племен катакомбной общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины / В. В. Отрощенко, С. Ж. Пустовалов. – Київ : Наукова думка, 1991. – С. 59–84.
30. *Петрунь В. Ф.* Заключение о происхождении наскальных псевдобарельефов и некоторых других археологических объектов среднего течения Ингула / Владимир Федорович Петрунь. – Науковий архів Інституту археології НАНУ, 1967 / 33а, № 4842, 25 л.
31. *Плешивенко А. Г.* Курганный могильник у с. Конские Раздоры / А. Г. Плешивенко // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье : Изд-во ЗГУ, 1995. – С. 143–158.
32. *Полин С. В., Тупчиенко Н. П., Николова А. В.* Курганы верховьев Ингульца / С. В. Полин, Н. П. Тупчиенко, А. В. Николова. – Киев : Препринт, 1994. – Вып. 3. – 48 с.
33. *Пустовалов С. Ж.* Некоторые вопросы идеологии и социальная структура катакомбной общности / С. Ж. Пустовалов // Духовная культура древнего населения Украины : тезисы докл. конф. – Киев : Тип. ИПК РК, 1989. – С. 55–57.
34. *Пустовалов С. Ж.* Культ черепов и социальная структура катакомбной общности / С. Ж. Пустовалов // Древняя история населения Украины. – Киев : Тип. ИПК РК, 1991. – С. 44–51.
35. *Пустовалов С. Ж.* Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я / Сергій Жанович Пустовалов. – Киев : Шлях, 2005. – 412 с.
36. *Рудинський М. Я.* Кам'яна Могила / Микола Якович Рудинський. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. – 140 с.
37. *Рыкушина Г. В., Зайберт В. Ф.* Предварительные данные о скелетных остатках людей с энеолитического поселения Ботай / Г. В. Рыкушина, В. Ф. Зайберт // Неолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья. – Челябинск, 1984. – С. 121–136.
38. *Санжаров С. Н.* Некоторые аспекты катакомбных комплексов с моделировкой лица из Донецкого Приазовья / С. Н. Санжаров // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе : тезисы докл. конф. – Донецк : Донецкий обл. краеведческий музей, 1986. – С. 20–22.
39. *Тесленко Д. Л.* Ритуальная раскраска черепа в погребениях ямной культуры / Д. Л. Тесленко // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век) : материалы междунар. конф. – Донецк : Изд-во ДонГУ, 1996. – С. 28–30.
40. *Фодор И.* К вопросу о погребальном обряде древних венгров / И. Фодор // Проблемы археологии и древней истории угров. – Москва : Наука, 1972. – С. 168–175.

41. *Чердниченко Н. Н., Пустовалов С. Ж.* Боевые колесницы и колесничие в обществе катакомбной культуры / Н. Н. Чердниченко, С. Ж. Пустовалов // Советская археология. – 1991. – № 4. – С. 206–216.

42. *Черненко Е. В., Евдокимов Г. Л.* Отчет о работе Верхне-Тарасовской экспедиции в 1973 г. / Е. В. Черненко, Г. Л. Евдокимов. – Науковий архів Інституту археології НАНУ, ф. Е. 1973 / 12.

43. *Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Гребенников А. В.* Отчет о работе Ингульской экспедиции за 1973 г. / О. Г. Шапошникова, В. С. Бочкарев, А. В. Гребенников. – Науковий архів Інституту археології НАНУ, ф. Е. 1973 / 8, 186 л.

44. *Шишлина Н. И.* Кермен-толгинская маска эпохи бронзы / Н. И. Шишлина // Религиозные представления в первобытном обще-

стве : тезисы докл. конф. – Москва : ИНИОН АН СССР, 1987. – С. 167–169.

45. *Щепинский А. А.* Во тьме веков / Аскольд Александрович Щепинский. – Симферополь : Крым, 1966. – 156 с.

46. *Behn F.* Vorgeschichtliches Masken Brauchtum / Friedrich Behn. – Berlin : Academia Verlag. – 1955. – 24 s.

47. *Mac-Kulloch J. A.* The Head / J. A. Mac-Kulloch // Encyclopedie of Region and Ethnics. – Edinburgh, 1983. – Vol. 6. – P. 532–536.

48. *Mellaart J.* The earliest civilisations of the Near East / James Mellaart. – London : Doran and Hudson, 1965. – 236 p.

49. *Mellaart J.* Catal-Hüyük. A Neolithic town in Anatolia / James Mellaart. – London, 1967. – 232 p.

50. *Müller-Karpe H.* Handbuch der Vorgeschichte / Hermann Müller-Karpe. – München, 1974. – Bd. 3. – 644 s.

SUMMARY

The article is devoted to the skulls modelling rite and its lot on the terrains of Ukraine. Modelling ceremony appeared on the territory of Ukraine as a result of population migration from the Eastern Mediterranean regions. There the most ancient displays of skulls modelling belong to the Pre-Ceramic Neolith and is dated as the seventh millenary BC. The first skulls with modelling were found in Near East in the tower of Jericho. They are also known in Tel-Ramad and other cities of Palestine. The paintings with the scenes of the tearing of headless skeletons by vultures were found in many sanctuaries of precity Chatal-Huiuk (Çatalhöyük). There are the images of priests with modelled heads in hands. In Ukraine the first skeletons with face modelling were discovered in the 1930s. Individual modellings were found in 1960s–1970s. The largest number of modellings was found in the burial mounds of the right bank of Molochna river in Zaporizhzhia region (about 80). The predominant majority of the modellings was discovered in the burials of Ingul Catacomb culture. Several modellings were found in the entombments of East Catacomb culture and several pit burials. Modelling may be complete or partial one. The material used for modelling is various one, like simple clay or mixed with ochre, clay with ashes and coal, resinous substance, etc. Painted non-modelled skulls, headless skeletons, or skeletons with ceramic, wooden or osteoceramic bowl instead of heads are also connected with modelling. Probably the ritual was devoted to deceased priests. Modelling disappeared after the disintegration of Inhul culture. The rites connected with the usage of a skull as a bowl still exist on the territory of Ukraine. The skull was used as the offering in the Timber-grave culture. The Scythians and Issedones made cups of skulls. Pecheneg Prince Kuria made a bowl of the Prince Sviatoslav skull. The connection of bowl and skull has been reflected in the East Slavic languages. Broken plates and dishes are called *crocks*.

Keywords: modelled skulls, funeral rite, bronze epoch, Ukraine.